

CERTAIN ASPECTS OF OLBIAN-SARMATIAN INTERRELATIONS IN THE SECOND HALF OF THE 1ST CENT. A. D.

Problems of interrelations between antique towns of the Northern Black Sea territories and Sarmatians in definite periods of their history are very important and require further study: It concerns Olbia most of all. Till the present the Olbian-Sarmatian contacts in the period between the 3d cent. B. C. and 3d cent. A. D. were not subject of particular study. This paper treats only some aspects of this problem: ethnocultural attributes of tsar Farsoi whose golden coins were minted in Olbia, location of his kingdom, possible ethnic and cultural affinity with Yiensimei (Yinesmei), their relations with Olbia. Absence of reliable sources gives us no grounds to be sure in decision of the problems mentioned. But complex analysis of written and archaeological findings as well as of different views of other authors shows that Farsoi's kingdom should be searched for in the region of settled Scythian-Sarmatian tribes. It is quite possible that Farsoi, tsar of the Sarmatian origin, created the mighty kingdom with a centre in Naples Scythian. That kingdom embraced Lower-Dnieper sites, Sirakian lands and Crimean Scythia. The geographical similarity, political and economic contacts between Olbia, Lower-Dnieper and Crimean sites, home colonizational policy of olbiopolites, constant mutual interest in development of trade relations made Olbia a basic centre of attraction for all already sufficiently hellinized Barbarians of that region.

Одержано 25.01.95

ПРО СОЦІАЛЬНУ СТРУКТУРУ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Е. О. СИМОНОВИЧ

На підставі відмінностей поховального обряду робиться спроба реконструювати соціальну структуру черняхівського суспільства.

При розробці проблем, пов'язаних з черняхівською культурою звертали увагу частіше на етнічну належність її населення, хронологічний поділ, тоді як в соціальному плані виділяли на могильниках лише «багаті» та «бідні» поховання. Нові розкопки кладовищ дають можливість накреслити дрібнішу соціальну диференціацію черняхівського суспільства. Пропонується виділити: 1) поховання заможної знаті, умовно «княжі»; 2) «жрецькі» і пов'язані з особливим культом; 3) поховання «дружинників» та інших озброєних людей; 4) поховання ремісників та інших спеціалістів.

Ще перший дослідник культури полів поховань В. В. Хвойка, при розкопках в с. Черняхіві під м. Києвом, виділив три могили. Дві з них були зруйновані та пограбовані в давнину (№ 146, 147), і, мабуть, належали похованням з північною орієнтацією, які були покладені в спеціально влаштовані могильні камери¹. Непотривоженим та досить багатим інвентарем для звичайно бідних поховань з західною орієнтацією виявилось, за даними В. В. Хвойки, поховання № 160, яке супроводжувалося монетами, зокрема й золотом, яка була варварським наслідуванням ауреусу імператора Гордіана III (238—233 р.)². Необхідно додати зауваження В. П. Петрова, який детально проаналізував черняхівський могильник, що «поховання в дерев'яних склепах (№ 146, 147) і № 160 знаходились в центральній частині пам'ятки»³. Поховання в так званих склепах з цього могильника являли собою дерев'яні камери, стіни яких укріплювались стовпами, що є типовим для жител посе-

© Е. О. СИМОНОВИЧ, 1995

лень того часу. Розміщувались вони дещо відокремлено від інших поховань з трупопокладеннями, якщо не брати до уваги могилу № 145, про яку лише відомо, що вона «з інвентарем, орієнтована на північ-північ-захід»⁴. Час усіх вказаних «князівських» поховань на підставі знахідок скла і фібул — IV ст.

Особливу увагу за влаштуванням могили, кількістю і особливостями поховального інвентаря привертає поховання № 1 Кантемирівського могильника, яке досліджувалось М. Я. Рудинським в 1924 р. Це була підбійна, зруйнована в давнину могила під курганом. Похованим був чоловік 40 років, покладений під західну стіну підбоя і повернутий головою на північ (в сидячому положенні?). Посуд для приготування їжі і столова лошана кераміка розміщувались групами поблизу скелета. Ще виявлено: дві великі і дві малі бронзові пряжки (з незвичайно довгими витягнутими трикутними обіймами), прикраси для ремня у вигляді напівмісяця, срібна дужка з кільцем, золота обручка з незапаяними кінцями, бурштинова намистина, залишки дерев'яної скриньки (?) з бляшками з низькопробного срібла, кістяний багатошлатівчастий гребінь, кубик для гри і скляні лічильно-гральні жетони. Як жертвна їжа, судячи за кістками, були покладені півень і курка⁵. Очевидно, конічна і рифлена нижня частина амфори «інкерманського типу» теж належала цьому багатому похованню. Є. В. Махно вважала, що кургани знаходились на території звичайного для черняхівської культури ґрунтового некрополя⁶. Підкуртанний обряд поховань, підбоя-катакомби, наявність предметів кінського спорядження дали підстави І. І. Ляпушкіну та іншим дослідникам вбачати тут сарматські риси і навіть шукати на Лівобережжі якусь особливу групу черняхівських пам'яток⁷.

У Надпоріжжі теж виявлені поховання черняхівського типу під курганами з багатим інвентарем в селах Башмачці, Війському⁸. Отже, підкуртанні поховання з Кантемирівки не ізольоване явище і вимагають спеціального дослідження.

З довоєнних знахідок до числа «князівських» належить своєрідне відокремлене поховання в с. Рудка на Волині. Тут в 1936 р. виявлено чоловіче трупопокладення. Скелет, орієнтований головою на північний захід, лежав випростаним. Череп померлого покривала ліпна миска, а поверх неї бронзова посудина. Усього в могилі виявлено 11 глиняних кружальних посудин, два бронзові і скляний кубки. На особливе становище похованого, очевидно, представника знаті, вказують також знахідки срібних фібул, ножа та шпор, скляних жетонів для гри, і, як залишки жертвної їжі — кістки свині. Крім того, в заповненні ями виявлено кістки інших тварин, вуглинка та розбитий посуд. Датування поховання IV ст. безсумнівне. Робились спроби приписати цей комплекс знатному готу чи гепіду, але, як вважає М. О. Тиханова, «вірніше буде поставити питання про змішаність того населення, яке складало знать гото-гепідських загонів, один із представників якої, очевидно, був похований в Рудці»⁹. Ю. В. Кухаренко, без будь-яких підстав, намагався відокремити знахідку від черняхівської культури і віднести її до пам'яток типу Дитиничі-Брест-Тришин¹⁰. Але для території, де поширена черняхівська культура, М. Ю. Брайчевський, що пов'язує її зі слов'янами-антами, до числа «князівських» зараховує лише описане вище поховання в Рудці¹¹.

Нечисленні знахідки «князівських» поховань та бідність матеріалу не давала можливості для узагальнень. А в західно-європейській літературі проблемам синхронних поховань вищої місцевої знаті приділяється все більше і більше уваги¹².

На нинішньому рівні досліджень черняхівських старожитностей, коли з'явилися широко або повністю розкопані могильники, з'ясувалось, що далеко не всі давні кладовища дають специфічні за обрядом і особливостями поховального інвентаря поховання, які б безсумнівно можна було вважати «князівськими», хоча завжди наявні багатші і бідніші могили.

Цей висновок є важливим для розуміння соціального устрою, а можливо і системи управління в черняхівському суспільстві з певних племінних центрів. Приклад такого «управлінського центру» і, очевидно, місця зосередження знаті, А. Т. Сміленко безбідіставно вбачає в укріпленому, надпорізькому черняхівському городищі Башмачка¹³. Це припущення відповідає спостереженням Н. М. Кравченко про нерівноцінність у ряді випадків сусідніх посе-

лень черняхівського типу на півдні. Дослідниця звернула увагу на існування пам'яток, «умовно позначених як поселення «сільського» та «міського» типів, що в період, який розглядається, могло бути результатом відомої диференціації економічного життя»¹⁴.

Уяву про поховання вищої черняхівської знаті поповнюють причорноморські могильники в Коблеві та Фурманівці. На Тілігульському лимані в с. Коблево є всі підстави зарахувати до «князівських» два порушених в давнину поховання № 19, 25. Вони були розташовані в центрі могильника, відокремленого від інших рядових поховань, так що навколо них був простір радіусом 5—7 м (рис. 1, 1). Перше з них знаходилося у величезній, порівняно з іншими, могильній ямі, з уступами по боках (3,30×2,00 м) при глибині понад 2 м. Збереглися залишки кісток дорослого чоловіка, якого поклали в спеціальне заглиблення, викопане в дні широкої ями, обкладене деревом і перекрите вапняковими плитами. Каміні закладу були підтесані, що є нехарактерним для разових могил. Від супровідного інвентаря збереглися лише черняхівські кружальні черепки і уламки стінок рифленої амфори (рис. 1).

Неподалік, в ямі орієнтованій захід—схід і побудованій, як і попередня, на дні, підмазаному зеленуватою глиною, збереглися: фрагменти посуду чер-

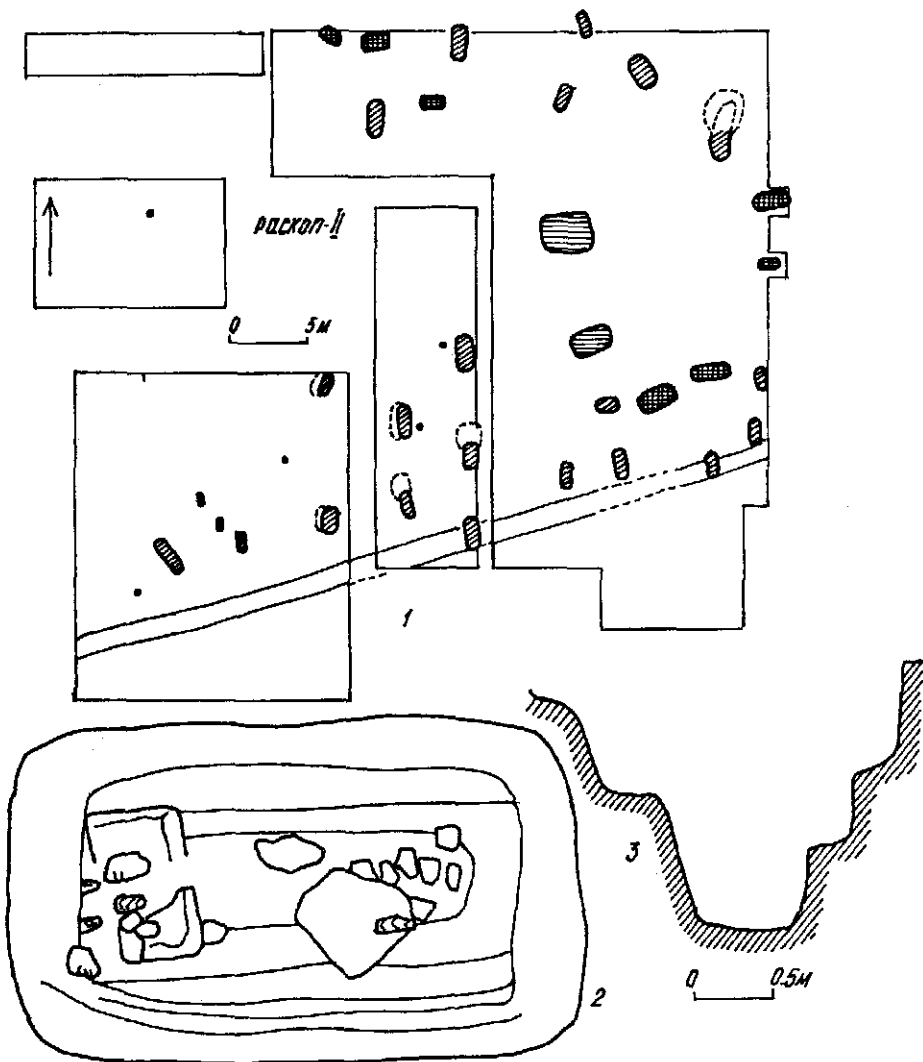

Рис. 1. Коблево. 1 — ділянка плану могильника з осібно розташованими «князівськими» похованнями № 19 і 25; 2, 3 — план з розрізом поховання № 19.

няхівського типу, єдина на всьому могильнику (на 58 поховань) монета — срібний динарій імператора Траяна (98—117) і уламок країв скляного кубка жовтувато-зеленуватого кольору, оздобленого шліфованими овалами. Таким чином, необхідно визнати монету такою, що затрималася в обігу, і датувати обидві могили за знахідкою скла і фрагментами амфор середніми десятиріччями IV ст.¹⁵.

Необхідно відзначити, що найбагатшими похованнями Коблівського могильника і зруйнованими в давнину були рідкісні для черняхівської культури індивідуальні земляні склепи чи катакомби. Останні досить точно відтворюють типові для пізніх скіфів Нижнього Дніпра і Криму аналогічні могильні споруди¹⁶.

Придунайський могильник Фурманівка на заході Одеської області, дав ще одне поховання № 8, яке відрізняється від рядових. Воно знаходилося у великій камері (2,00×1,50 м), викопаній до глибини 2,60 м. Орієнтована вона на північ-схід-захід, а в південній стінці влаштована глибока ніша-камера, розмірами 1,00×0,80 м. Збереглися залишки деревного гліну, очевидно, від перекриття та облицювання могильної ями дошками чи грядинами. На земляній підлозі, підмазаній зеленуватою глиною, лежав скелет чоловіка 40–45 років повернутий головою на північ, випростаний. Основний супровідний інвентар було зосереджено в ніші та при вході до неї. До нього належали 9 глиняних посудин, виготовлених на гончарному крузі та унікальний скляний зеленуватий кубок, весь вкритий вертикальним рифленням. Серед глиняного посуду виділяється великий бурій, пізньоантичного виготовлення полів'яний глечик. Крім посуду, померлому було покладено багато м'яса дрібної рогатої худоби, близько десятка курячих яєць, залізний ніж, кістяний багатоплатівчастий гребінь біля голови, масивна бронзова фібула праворуч на грудях, поясна пряжка і кістяна трубочка-гольник із залишками залізного шильця чи голки (рис. 2). Аналогії скляному кубку дають підстави датувати поховання другою половиною IV — першою половиною V ст.¹⁷.

Серед інших, поки нечисленних причорноморських могильників черняхівської культури, немає таких, які б з достовірністю можна було віднести до «князівських», тобто вважати їх такими, що належать верхівці місцевого суспільства. У Вікторівці багатим було поховання з трупопокладенням, яке супроводжувалось, крім звичайної побутової кераміки, амфорою «інкерманського типу» (№ 5). Поблизу с. Осетрівка на тому ж Сасицько-Березанському лимані найбагатші і оригінальні за інвентарем поховання представлені трупоспаленнями (№ 1, 5). В них, крім місцевих матеріалів, виявлено довізні античні і західного походження посудини¹⁸.

На сусідніх з Північним Причорномор'ям землях Молдавії, які знаходяться на межі з розвинутими культурами заходу і пізньоантичного світу, майже відсутні черняхівські поховання, які б вражали своєрідними звичаями чи багатством. Незважаючи на розкриття великих площ таких могильників, як Будештський (362 пох.), в Балцатах II (39 пох.), Баравичанах (110 пох.), Малаштах (39 пох.), Данченах (334 пох.) і т. д.¹⁹ Лише знахідки на останньому дають можливість припустити «князівські» поховання. В Данченах було виявлено золоті і срібні речі. В 1967 р. там за попереднім повідомленням, було виявлено «князівське» поховання. У величезній могильній ямі (3,00×3,00 м) на глибині близько 3 м простежувались 6 стовпів, які підтримували покрівлю дерев'яної камери й облицювання стін, тобто, очевидно, картина повністю відповідна знахідкам із с. Черняхова. Над зруйнованим кістяком виявлено рештки двох зайців. Судячи за їх виявленням в ямі ритуального характеру на Ранжевському поселенні, ці тварини відігравали певну роль в релігійних уявленнях черняхівців²⁰. Хоча детальний перелік інвентаря, що супроводжував данченське поховання не подається, але відомо, що цей молдавський могильник функціонував ще і в IV—V ст. (лунниці, браслет з кінцями, що розширюються, пальчаста фібула)²¹. Інший, сусідній з Данченським, Будештський могильник дав лише два порівняно небагатих поховання, недостатньо виразних, щоб їх можна було віднести до «еліти» місцевого суспільства. Е. А. Рікман відзначав, що «найбагатші поховання» № 228, 243 — трупопокладення з північною орієнтацією — знаходились в

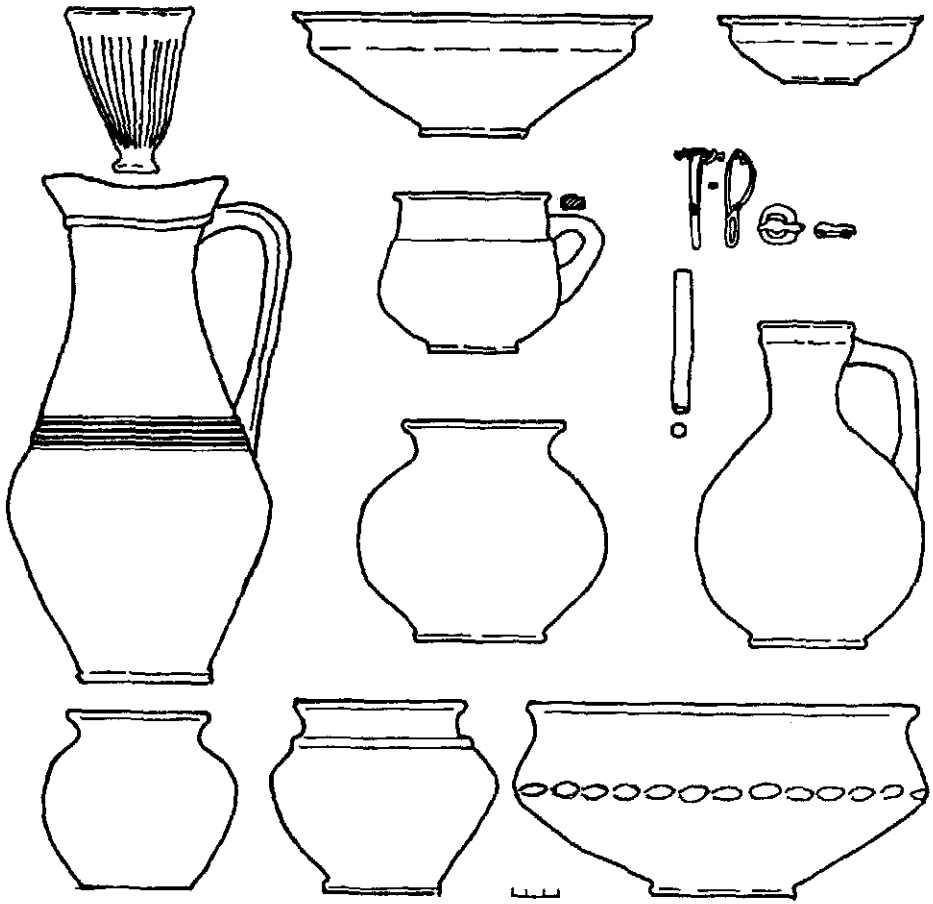

Рис. 2. Фурманівка. Глиняний посуд, скляний кубок, пряжка і фібула з бронзи, кістяна трубочка-гольник з поховання з нішею № 8.

центрі могильника, відрізняючись «від поховань відповідного обрядового вигляду лише кількістю інвентаря, наявністю колодчастої камери», характерної для могили № 243²². Багаті і бідніші поховання є і в Балцатах і Малаештах. Е. А. Рікман мав рацію, коли вказував на відсутність в цих районах «чітко виражених ознак майнової диференціації». За його підрахунками, лише 10 могил можна віднести до заможного черняхівського населення. Його висновок для молдавських полів поховань такий: «На підставі аналізу обряду неможливо з достовірністю судити ні про глибокі майнові відмінності, ні про поширення цього соціального явища, тим більше, що бідні і багаті поховання, поховання різних соціальних груп розмішені, як правило, упереміш»²³.

Незважаючи на наявність у Молдавії монетних скарбів, таких як Оргієвський чи Кириленський, які свідчать про політичні події і життя в цих областях на рубежі IV—V ст.²⁴, досьогодні немає в сусідніх з Дакією («Готією») територіях виразних знахідок унікальних скарбів чи поховань. Разом з тим, на сусідніх землях Румунії наявні одні й другі, представлені такими відомими скарбами як Петроса (Пьстроаса), датованими від кінця IV до середини V ст., чи похованням в дерев'яній домовині в Концешті, що було покладене в кам'яний склеп і супроводжувалось дорогоцінними виробами IV—V ст.²⁵.

Теж нечисленними є поховання верхівки черняхівського суспільства і в північніших областях Лісостепу. Дещо виділяються за специфікою обряду поховання й багатством інвентаря поховання № 71, 87 Маслівського могильника, №9, 13, 15 в Косанові, № 11 в Ружичанці, № 4 в Раковці та інші окремі

поховання на більш чи менш широко розкопаних черняхівських некрополях. Але серед них заслуговують на увагу лише ті, що не відповідають звичному черняхівському поховальному обряду чи відрізняються специфічним інвентарем.

Нечисленними є і поховання пов'язані з особливим культом, умовно названі «жрецькими». Для їх виділення в особливу групу важливим було виявлення непотривоженого поховання № 5 на могильнику поблизу вівчарні радгоспу «Придніпровського» на Нижньому Дніпрі. Воно не було схожим на жодне з 96 поховань цього могильника. У великій східчато заглибленій ямі, в камері, обкладеній і, очевидно, колись перекритій деревом, знаходився скелет молодого чоловіка. Він був покладений на підставлені під його ноги і тулуб 11 посудин. Крім глиняних кружальних і ліпних посудин в найбільшій місці лежав масивний зеленуватий скляний кубок, прикрашений шліфованими ромбічними площинами. Серед лошених посудин виділялись багату орнаментациєю глечик і миска. Померлого супроводжувала щедра їжа, від якої лишились кістки дрібної рогатої худоби, риби, півня і курей, та шкаралупа яєць. Серед кісток тварин лежав залізний ніж, праворуч на грудях виявлено винятково рідкісну велику бронзову арбалетну фібулу з січчастою орнаментациєю широкої спинки, тут була і кістяна трубочка-гольник та вуглинка. Від одягу та взуття збереглися чотири пряжки з білого металу. Ліворуч біля плеча, очевидно, була поставлена дерев'яна скринька, від якої збереглися дві платівчасті обойми. Біля правого плеча лежав кістяний багатолатівчастий гребінь з тонким пунктирним орнаментом космічного характеру, який зображує зірки і переплетіння смуг (рис. 3). Кубок з могили належить до найпізніших, які датуються кінцем IV ст., можливо першою половиною V ст.²⁶.

Такий незвичайний обряд вважався випадковим аж до виявлення при розкопках середньодніпровського могильника Журавка Ольшанська серед групи поховань з північною орієнтацією майже аналогічного нижньодніпровському поховання № 43. Це єдине на 124 трупопокладення такого типу поховання. Його виявлено, як і інші поховання з північною орієнтацією, на невеликій глибині, в прямокутній з заокругленими кутами ямі. Похована була жінка 40—45 років. Скелет лежав випростано на спині на підставлених під нього 12 кружальних посудинах. Під спину підкладено частину туші барана. Крім решток поясної пряжки, намиста і кістяного багатолатівчастого гребеня, на плечах померлої були дві срібні щиткові фібули з верхньою напівокруглою частиною, оздобленою фестонами і з ромбічною ніжкою. Біля правого стегна скелета лежали два предмети, певно пов'язаних з магією — кістяна, трошки зігнута пірамідальна підвіска з нанесеними на неї циркульними кружками (так звана «палиця Геракла») і велика морська черепашка з просвердленим отвором для підвішування. Час могили, судячи за фібулами, розвинуте IV ст.

Можливо дещо подібним було і наполовину зруйноване поховання № 5 того ж Журавкинського могильника. Виявлене неподалік від попереднього, воно належало чоловіку 25—30 років, верхня частина зруйнована первинним перекопом, а потім канавою, яка пролягала через середину тулуба. Непотривоженими були лише кістки ніг до колін, укладені на підставлені під них 16 посудин. Серед них — 15 кружальних різного призначення і досить рідкісний тонкостінний скляний прозорий кубок, оздоблений синіми і білими напаяними у вигляді зигзагів нитками. Кістки дрібної рогатої худоби, залізний ніж, уламки кістяного багатолатівчастого гребеня, срібна пряжка, вуглинка в заповненні могильної ями доповнюють уявлення про це поховання. Посуд, зокрема і скляний кубок, показують, що поховання було здійснено не раніше другої половини III ст.

Серед багатих поховань, пов'язаних з якимись магічними обрядовими діями черняхівців, слід назвати могилу № 15 раковецького могильника в басейні р. Горині Тернопільської області. У «дуже великій, порівняно з виявленими раніше, прямокутній ямі» довжиною близько 2,50 м, на глибині 2,07 м трапилось зруйноване в давнину поховання дорослої жінки. Померла була орієнтована головою на північ. Крім дерев'яної скриньки чи скриньки з залізними платівками-оббивками, намиста і чорнолощеного пряслиця в могилі збереглися фрагменти 7 кружальних посудин (в тому числі рідкісна три-

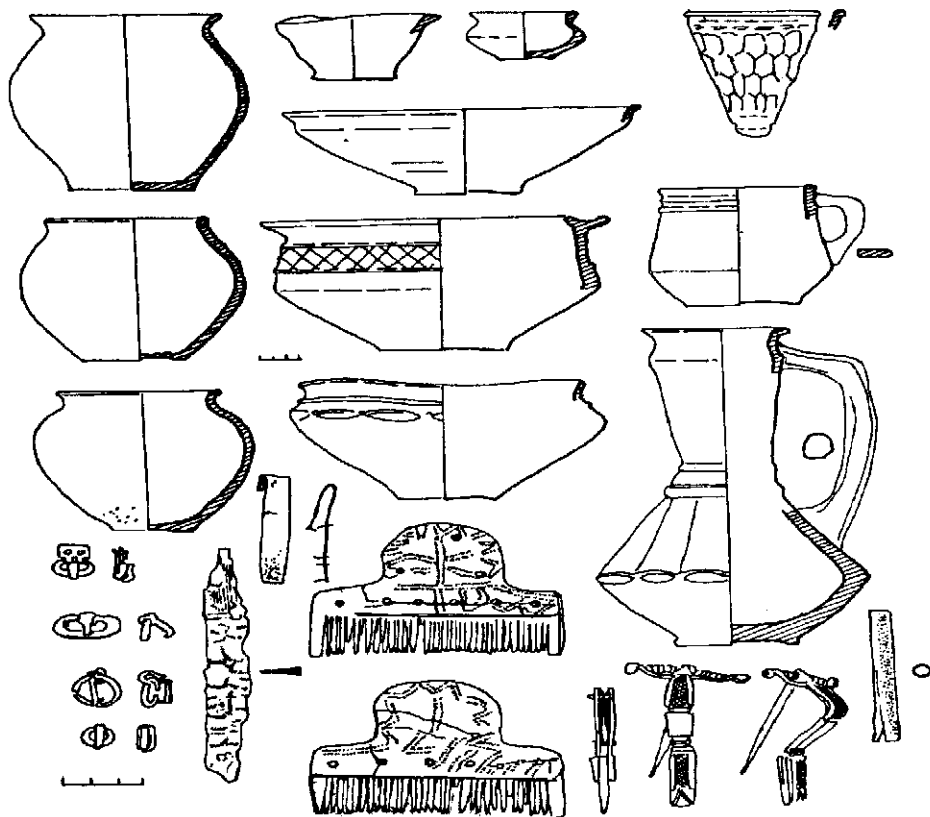

Рис. 3. Інвентар з поховання № 5 могильника біля вівчарні радгоспу Придніпровський.

ручна миска-ваза). У південній частині ями виявлено фалічну статую довжиною 0,90 м. На своєрідний характер поховання вказують також візерунки у вигляді «зірчастих знаків, з променями, що розходяться», нанесені на глиняний кубок, виявлений в могилі. За кістяним багатоплатівчастим гробом з фігурною орнаментованою ручкою та іншими речами могила датується кінцем III—IV ст.²⁷

На могильнику поблизу с. Ранжеве на Тілігульському лимані відкрито неpotrивожене поховання жінки (?) 20—25 років, яке лише умовно можна віднести до описуваної групи. У великій прямокутній ямі, з вузьким заглибленням на дні, на глибині 3,00 м знаходився скелет, орієнтований головою на захід. Його поклали випростано на дно, що має сліди підмазування зеленуватою глиною, і перекрили заглиблення плитчастим кам'яним закладом. Праворуч біля черепа стояв масивний конічний скляний кубок темновишнього кольору з грецьким написом. Між стегнами збереглися дві срібні обойми від оббивки дерев'яної скриньки, всередині якої лежали прості причорноморські черепашки, що, очевидно, входили до набору для гадання. На грудях і плечах виявлено дві великі платівчасті срібні фібули, оздоблені фестонами і пунктирними лініями, а нижче на тулубі — масивну, також срібну, поясну пряжку (рис. 4). Дорогоцінні речі і предмети, пов'язані з магією, дозволяють припустити особливий стан померлої в місцевому суспільстві. Час поховання добре визначається кінцем IV — першою половиною V ст.²⁸

У населення черняхівської культури не був поширений звичай класти зброю в могилу. Але поступове накопичення матеріалів дозволило виділити окремі поховання, які супроводжувались предметами озброєння. Це багаті поховання зі шпорами в Рудках і Переяславі-Хмельницькому, де виявлено ще і наконечник стріли (рис. 5, 16, 22); Кантемирівське підкурганне поховання вершника № 3, що супроводжувалося вудилами (рис. 5, 5); ро-

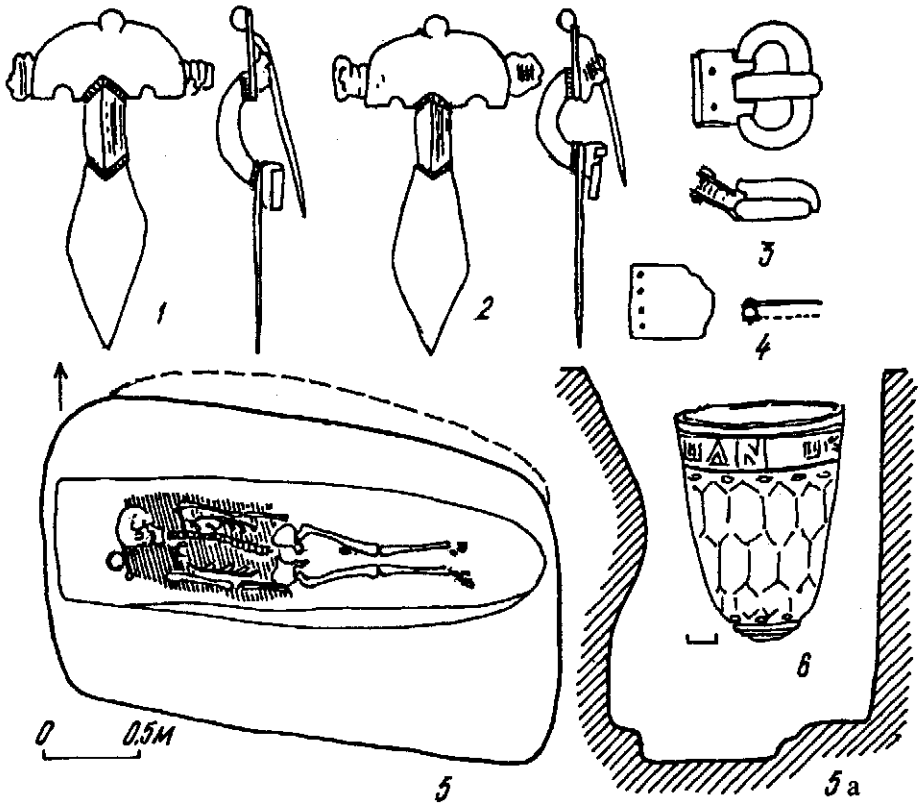

Рис. 4. Ранжеве. План та розріз (5—5а) поховання № 14 та знахідки з нього: скляний кубок з написом і срібні речі (1—4, 6).

машківська знахідка наконечника дротика в кургані № 2 (рис. 5, 9); два умбони щитів і руків'я щита із могильника в Малаєштах в похованнях № 3 і 20 (трупокладення і трупоспалення) (рис. 5, 1, 3); чи ромбічний наконечник списа із поховання в Балцатах (рис. 5, 8); листоподібні наконечники втулчастих стріл з трупоспалення в Завадівці (рис. 5, 17)²⁹. Крім того, стали відомими чудові комплекти зброї, що супроводжували поховання в Компанійцях³⁰. В похованні № 96 трапились три залізні вудила і наконечник списа (рис. 5, 10, 21). Особливу увагу привертає трупоспалення № 86 з явно пшеворськими рисами (спеціально ритуально зігнута зброя), де виявлено винятковий набір озброєння. Поховання кальцинованих кісток в ліпній глиняній з навмисно опершавленою поверхнею урні-горщику було накрите фрагментованим умбоном від щита і супроводжувалось його руків'ям, бойовою сокирою, зігнутим в кільце мечем, ножем-кинджалом, наконечниками дротика і списа, а також частинами залізного окуття дерев'яного відра (рис. 5, 4, 6, 7, 11—13, 15, 18—20). Комплекс точно датується бронзовою двоштитковою фібулою IV — початком V ст.

Хоча перелічені знахідки не висчерпують всієї сукупності предметів озброєння, які часто виявляють і на поселеннях, в культурному шарі, але навіть наведені матеріали із закритих поховальних комплексів дають підстави впевненіше виділяти окремий соціальний прошарок черняхівського суспільства. При цьому отриманий асортимент зброї безсумнівно вказує, що не заняття мисливством, а війна була справою похованих зі зброєю людей.

До категорії черняхівського населення різних спеціальностей і фахівців-ремісників немає потреби зараховувати всі жіночі поховання швачок і ткаць, які супроводжувалися голками з вушками і пряслицями або чоловічі поховання з ножами і шилами. Вони є звичайними для могильників культури

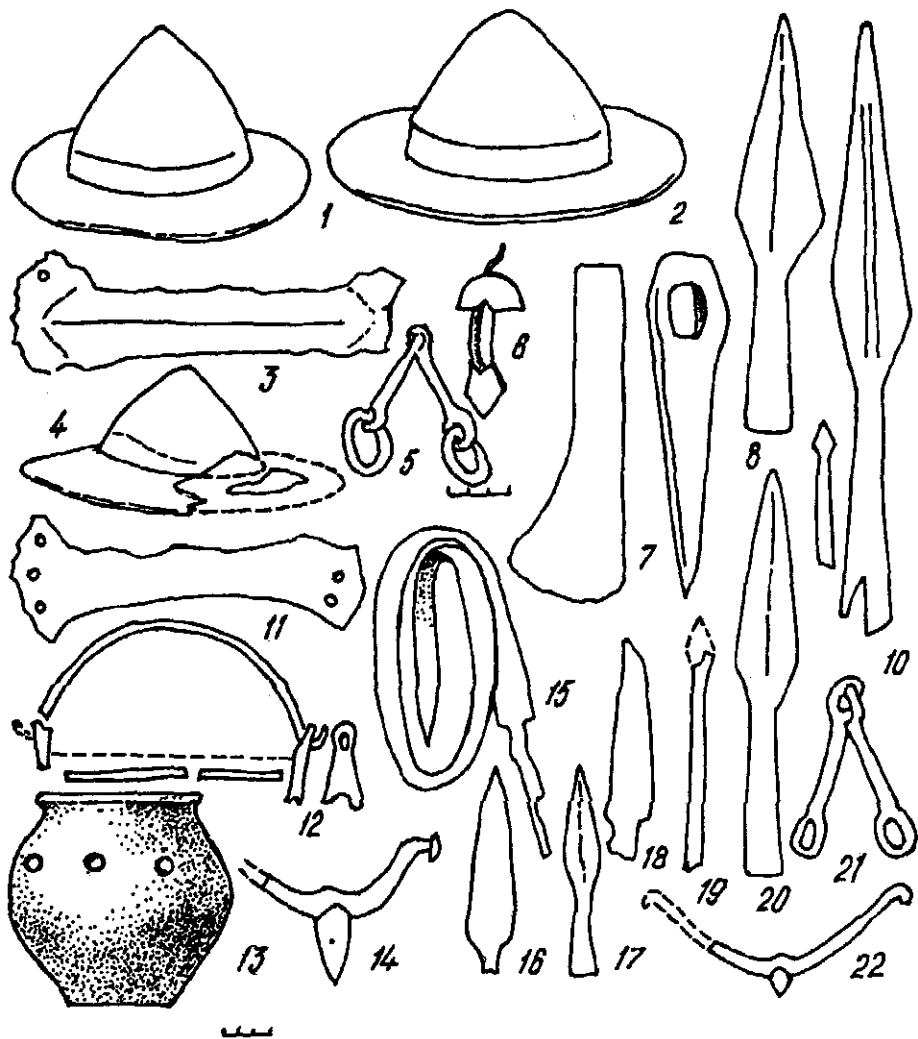

Рис. 5. Зброя з черняхівських поховань: Малаєшти, поховання № 3 (1) і № 20 (2, 3); Компанійці, поховання № 86 (4, 6, 7, 11–13, 15, 18, 20); поховання № 196 (10, 21); Кантемирівка, поховання № 3 (5); Балцати (8); Ромашки, курган № 2 (9); Терехівля (14); Переяслав-Хмельницький, поховання № 5 (16, 22); Завадівка (17).

полів поховань і досить численними. Наведемо лише окремі приклади, що характеризують соціальну структуру суспільства.

Природним є те, що сільськогосподарський побут черняхівського населення не міг не відбитися на деяких похованнях. Наприклад, серія із 9 серпів і 4 кіс в одній із могил Чернелива-Руського³¹. Очевидно, тут було здійснено поховання фахівця металурга, що виробляв цю продукцію. А в Оселівці в похованні з трупоспаленням знайдено уламок серпа³², в шарі Шмирівського могильника виявлено типовий черняхівський наральник³³.

Лише похованням рибалки чи моряка могло бути поховання № 12 Ранжєвського могильника, накритего, разом з іншими плитами, двома кам'яними якорями, з проробленими в них, як і потрібно, наскрізними отворами³⁴. На пам'ятках черняхівського типу вперше знайдено якір в с. Кисельові під Одесою³⁵.

Безсумнівно гончару-реміснику належить поховання № 21 Косанівського могильника. Обсипане численними черепками спалення вмщувало ще крем'яні відпрацьовані керамічні лошила³⁶. Виявлення подібних речей в гон-

чарній майстерні в Журавці Ольшанській не викликає сумнівів у призначенні і використанні такого типу речей³⁷.

І нарешті, є всі підстави вважати існування в черняхівській культурі поховань медиків-знахарів. Докази цього нами наведені і базувались: 1) на матеріалах з трупоспаленням № 11 Коблівського могильника. Там поряд зі звичайним побутовим залізним ножем, серед кальцинованих кісток трупоспалення, виявлено бронзовий ніж спеціального призначення, очевидно, для хірургічних операцій. Робоча частина мала ланцетоподібну форму, гостре вістря, перевиту стрижневу ручку з кільцем для підвішування; 2) на знахідці жіночого поховання з трупопокладенням № 256 Черняхівського могильника. В області тазу похованої лежали кістки немовляти та особливий зігнутий залізний ніж; 3) на Ружичанському могильнику виявлено великий медичний пінцет, який має безпосередні аналогії в пізньоантичних хірургічних старожитностях. Все це та випадки заживлення пошкоджених кісток, зокрема переломів, свідчать про певні навички хірургічного лікування в черняхівському середовищі³⁸. І хоча М. О. Тиханова заперечувала ці факти³⁹, ступінь розвитку пізньоантичної медицини не міг не вплинути на пов'язані з провінційноримськими областями суспільства. Отже, можна зробити деякі висновки, що інколи мають попередній характер:

1. Особливо виразні поховання вищої черняхівської знаті і, мабуть, жрецтва, хоча і нечисленні, але траплялись по всій території черняхівської культури, як в Лісостепу, так і в Степу. Припущення про наявність вищих жрецьких поховань базується на виявленні скелетів на посудинах в Подніпров'ї, знахідці в Раковці в могилі кам'яної фалічної скульптури та інвентаря, пов'язаного з гаданням і магією, такого, як наприклад, черепашки в скриньці багатого поховання поблизу с. Ранжевого.

2. Поховання, умовно названі «князівськими», часто характеризуються специфічними особливостями влаштування могил, їх розміщенням в центральних частинах могильника і відокремленням від рядових поховань, деякими специфічними деталями обряду, багатством супровідного інвентаря і своєрідним розміщенням його в могилі. Але обрядові норми, властиві, наприклад, трупопокладенням з північним і західним орієнтуванням, переважно дотримуються. І навіть особливі, серед останніх, позбавлені великої кількості супровідних посудин тощо.

3. В похованнях, що належать до «князівських» немає тієї єдності більшості рис поховального обряду, яка неодноразово відзначалась для масових могил черняхівської культури⁴⁰. Знатних померлих ховали і в підбійні підкурғанні могили (Кантемирівка), в камери, обкладені і перекриті деревом (Фурманівка), в ями з заглибленнями в дні, перекриті деревом і камінням (Коблеве), або в земляних склепах-катакомбах і ґрунтових ямах з нішами. Для маси черняхівських поховань є нетиповим закривання обличчя померлого посудинами (Рудка), а тим більше покладення похованого на представлені під нього посудини (вівчарня радгоспу «Придніпровського», Журавка Ольшанська). Спостерігаються великі коливання в асортименті і складі супровідного інвентаря. Враховуючи походження деяких особливостей, як підбійно-підкурғанний обряд від сарматів, наявність та панування у пізніх скіфів Подніпров'я і Криму могил у вигляді склепів-катакомб, як в Коблеві чи Фурманівці і т. д., є підстави припускати в складі черняхівської знаті різноетнічні елементи⁴¹.

4. Комплексу ознак властивих «князівським» похованням східних германських вождів в черняхівській культурі немає. Окремі риси, такі як північна орієнтація похованих, властива в пізньоримський час різним народам, а не лише германським похованням; застосування в обряді каменю, зокрема закривання на черняхівському півдні померлих плитами чи поховання в склепах-катакомбах відомі у сарматів і пізніх скіфів, а кургани з каміння чи кам'яні кола навколо поховань, що використовуються північними скандинавськими народами, в черняхівській культурі відсутні. Нечисленні і знахідки зброї в похованнях культури полів поховань, які є характерними для могил знаті давньої Скандинавії відповідного періоду⁴².

5. Поховання племінних вождів і воєначальників, наявні лише на деяких

могильниках черняхівської культури, мабуть належали особам, що мали значення не тільки для одного конкретного поселення, але і для всієї округи. Поряд з ними є просто заможні люди і рядові общинники, а також окремі представники дружинників, що супроводжувались зброєю, поховання спеціалістів ремісників, рибалок-моряків з кам'яними якорями, лікарів-знахарів та інше.

6. Вивчення відмінних в соціальному відношенні осіб і поховань в культурі полів поховань дають додаткові матеріали для характеристики культурно-торговельних зв'язків з південнішими народами: іраномовними пізньоскіфськими і сарматськими племенами, пізньоантичними містами Північного Причорномор'я і іншими областями Римської імперії. З різних місць надходили імпортований посуд та інші предмети, які потрапляли до черняхівських поховань.

7. Датування показують, що всі «князівські» поховання та інші поховання вищого жрецтва не можна відносити до часу раніше кінця чи другої половини III ст., і в більшості випадків до IV — першої половини V ст. Тут важливою є нижня дата, яка фіксує виникнення особливого прошарку знаті, яка протистояла рядовому населенню. Час «князівських» могил досить точно фіксується художніми виробами ремесла та довізними предметами античного чи західного походження. Датування цими похованнями всієї культури було б помилкою. Попередній період розвитку культури, наведені поховання знаті, мабуть не відбивають. Саме такі знахідки приводять деяких вчених до невіправданого хронологічного звуження культури полів поховань черняхівського типу.

Примітки

¹ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье. // ЗРАО.— 1901.— Новая серия.— Т. XII.— Вып. 1—2.— С. 178.

² Хвойка В. В. Указ. соч.— С. 181; Кропоткин В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э.— М., 1967.— С. 34; Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України.— К., 1959.— С. 64.

³ Петров В. П. Черняховский могильник // МИА, 1964.— № 116.— С. 69.

⁴ Там же.— С. 79.

⁵ Рудинський М. Я. Кантемирівські могили римської доби // Записки ВУАК.— К., 1931.— Т. 1.— С. 135, 136, 153.

⁶ Махно Є. В. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань // АП УРСР.— К., 1952.— Т. III.— С. 231—241.

⁷ Лянушкин И. И. Памятники культуры «полей погребений» днепровского Левобережья // СА.— 1950.— Вып. 13.— С. 15.

⁸ Смиленко А. Т., Сухобоков О. В., Шукин М. Б. Работы в Надпорожье // АИУ 1967.— К., 1968.— С. 181—185; Бодянский А. В. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье.— Там же.— С. 172—176.

⁹ Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА.— 1957.— № 4.— С. 192.— Прим. 2.

¹⁰ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.— С. 83—86.

¹¹ Брайчевський М. Ю. Біла джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен).— К., 1964.— С. 296—299.

¹² Ondrouch V. Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku.— Bratislava, 1957; Wielowiejski J. Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim.— Warszawa, 1960.

¹³ Смиленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї II—XIII ст.— К., 1972.— С. 37.

¹⁴ Кравченко Н. М. К изучению памятников черняховского типа в степях северо-западного Причерноморья // МАСП, 1971.— Вып. 7.— С. 64.

- ¹⁵ Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichselraum. Acta praehistorica et archaeologica.— Berlin, 1972.— S. 167.— Fig. 52.
- ¹⁶ Симонович Э. А. Культура поздних скифов и черняховские памятники в Нижнем Поднепровье // ПСА.— М., 1971.— С. 63—75.
- ¹⁷ Скалон К. М. Об одной находке в Абхазии // АСТЭ, 1978.— Вып. 19.— С. 69.— Рис. 2.
- ¹⁸ Магомедов Б. В. Кабарга IV // Черняховские могильники.— М., 1979.— С. 24—37.
- ¹⁹ Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1976.— С. 256; Рикман Э. А. Памятники сарматов и племен черняховской культуры.— Кишинев, 1975.— С. 6.
- ²⁰ Симонович Э. А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье // МИА, 1967.— № 139.— С. 224.
- ²¹ Рафалович И. А., Лапушняк В. Л., Бейлекчи В. В., Дергачев В. С. Исследования Данченского могильника // АО, 1976.— М., 1977.— С. 49.
- ²² Рикман Э. А. Памятник эпохи великого переселения народов.— Кишинев, 1967.— С. 60, 61, 65; Рикман Э. А. Погребальные обряды Будештского могильника // Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР.— Кишинев, 1964.— С. 108.
- ²³ Рикман Э. А. Этническая история населения...— С. 256.
- ²⁴ Нудельман А. А., Рикман Э. А. Два клада и находки отдельных монет римского и ранне-византийского времени из Молдавии // ИМФ АН СССР.— Кишинев, 1956.— № 4.— С. 143—154.
- ²⁵ Федоров Г. Б. Археология Румынии.— М., 1973.— С. 274—277; Harchoiu R. The Fifth-Century A. D. Treasure from Pietroasa, Romania, in light of recent research. Oxford. В Dictionear de istorie vechea Romaniei sub comdoucega D.M. Pippidi.— Bucuresti, 1976.— С. 182, 467; Симонович Э. А. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья // СА, 1955.— Вып. 24.— С. 99.— Рис. 97.
- ²⁶ Симонович Э. А. Памятники черняховской культуры...— С. 296—304.
- ²⁷ Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // МИА, 1967.— № 139.— Рис. 13, 14.— С. 149—156; Винокур И. С. История та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.— К., 1972.— С. 81, 82.
- ²⁸ Симонович Э. А. Стекланный кубок с надписью из-под Одессы // ВДИ, 1966.— № 1.— С. 105—109.
- ²⁹ Брайчевський М. Ю. Біла джерел слов'янської...— С. 306—309.
- ³⁰ Махно Є. В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вып. 1.— С. 87—495.
- ³¹ Герета И. П. Новые исследования в Чернеливе-Русском // АО, 1977.— М., 1978.— С. 311.
- ³² Никитина Г. Ф. Работы Средне-Днестровской экспедиции // АО, 1973.— М., 1974.— С. 318.
- ³³ Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА, 1961.— № 104.— С. 175.
- ³⁴ Симонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— Рис. 25, 2; 26, VI.— С. 103, 104.
- ³⁵ Раевский К. А. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра—Днестра в I тысячелетии н. э. // СА, 1955.— № 23.— Рис. 1, 9.— С. 251.
- ³⁶ Кравченко Н. М. Косановский могильник // МИА, 1967.— № 139.— Рис. 10.— С. 91, 92.
- ³⁷ Симонович Э. А. Гончарная мастерская III—IV вв. н. э. в Журавке // КСИА АН СССР.— 1966.— Вып. 107.— Рис. 48, 1, 2, 4, 5, 8.— С. 120; Бобринский А. А., Гусаков М. Г. Реконструкция гончарной мастерской III—IV вв. н. э. // СА, 1973.— № 1.— С. 150—162.
- ³⁸ Симонович Э. О. Хірургія в черняхівську епоху // Середні віки на Україні.— К., 1971.— С. 83—87.
- ³⁹ Тиханова М. А. Жилище ремесленника-древодела на поселении у с. Лука-Врублевская // КСИА АН СССР, 1976.— Вып. 148.— С. 73, 74.
- ⁴⁰ Симонович Э. А. О единстве и различиях памятников черняховской культуры // СА, 1959.— № 29, 30.— С. 84—107.
- ⁴¹ Симонович Э. А. К вопросу о скифской принадлежности черняховской культуры // СА, 1962.— № 2.— С. 39—49; Седов В. В. Скифо-сарматские элементы в погребальном обряде черняховской культуры // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.— М., 1978.— С. 99—107.
- ⁴² Могильников В. А. Погребальный обряд культур III в. до н. э. в западной части Балтийского региона // Погребальный обряд племен северной и средней Европы в I тыс. до н. э.— I тыс. н. э.— М., 1974.— С. 206; Могильников В. А. Сравнительный анализ погребального обряда племен черняховской культуры и населения Готланда // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 161, 162; Stjernquist B. Simris. On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age.— Bonn-Lund, 1955.

О СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ЧЕРНЯХОВСКОГО ОБЩЕСТВА ПО МАТЕРИАЛАМ ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА

На некоторых черняховских могильниках встречены погребения, отличающиеся от массовых рядовых захоронений не только богатством инвентаря, но также другими особенностями: величиной и устройством могилы или ее центральным положением на древнем кладбище и спецификой обряда погребения или расположением и характером сопровождающего инвентаря (Черняхов, Кантемировка, Рудка, овчарня совхоза Приднепровского, Раковец, Коблево, Ранжевое, Фурмановка и др.). Они очевидно принадлежали представителям знати, а возможно, в некоторых случаях и высшему жречеству. Имеются погребения воинов и разного рода «специалистов». Хотя основные обрядовые нормы, присущие погребениям с труположениями с северной и западной ориентировками, а равно погребениям с сожжениями во многих погребениях такого рода соблюдены, но отклонения в отдельных специфических чертах настолько сильны, что заставляют подозревать вхождение в состав высшей черняховской знати разноэтничных элементов. Так по особенностям устройства могил (подбой, склепы-катакомбы и пр.) можно предполагать в ее составе лиц сарматского и скифского происхождения. В то же время характерных особенностей комплексов германских «княжеских» захоронений, известных по западноевропейским находкам, в черняховских погребениях почти не прослеживается. Погребения высшей знати часто содержат импортные вещи позднеантичного периода. Судя по этим находкам, погребения условно называемые «княжескими», появляются не ранее второй половины III—IV вв. и продолжают существовать на всем остальном протяжении культуры. Они являются доказательством определенных социальных сдвигов в черняховском обществе. Однако это не дает еще права переносить присущие им датировки на время существования всей культуры и сводить ее к узкой дате конца III—IV вв. Для социальной характеристики черняховского общества интересны наблюдения о существовании не только представителей знати, жречества и рядового населения, но также среднего слоя зажиточных людей — дружинников (погребения с оружием), ремесленников и других мастеров своего дела, как например, врачей-знахарей, рыбаков-мореходов и т. д.

E. A. Symonovich

SOCIAL STRUCTURE OF THE CHERNYAKHOV SOCIETY TRACED BY FINDINGS OF THE BURIAL CEREMONY

Some Chernyakhovian burial grounds include burial places which differ from ordinary graves not only in richness but also in other features: size and structure of the grave, its central position at the ancient cemetery and specificity of the burial ceremony, arrangement and type of the accompanying stock (Chernyakhov, Kantemirovka, Rudka, Ovcharyna of the Pridneprovsky farm, Rakovets, Koblevo, Ranzhevoe, Furmanovka and so on). The buried persons belonged probably to nobility, sometimes may be to higher priests; there are also graves of warriors and of various «specialists». Though main burial ceremonies typical of graves with body positions of the northern and western orientations are observed, deviations in some properties are so impressive that make us thinking about the effect of different ethnic elements on the Chernyakhovian nobility structure. Some features of graves' construction (their lines, vaults and so on) permit supposing persons either of the Scythian or of the Sarmatian origin. At the same time almost no features typical of the German «prince» burial places known from the West European findings are traced in the Chernyakhovian burial mounds. Graves of nobility often have import things of the late antique period. These findings permit stating that the graves treated conventionally as «prince» ones appeared not earlier than the second half of the 3d and 4th cent. A. D. and continue their existence during the rest way of this culture. Such graves testify to definite social shifts in the Chernyakhovian society, but it still gives no rights to ascribe their datings to the period of existence of the culture as a whole and to reduce it to a narrow-range date of the late 3d and 4th cent. A. D. To apprehend social characteristics of the Chernyakhovian society it is interesting to study graves not only of nobility and of ordinary population but also of the mid layer of prosperous people: men-at-arms (graves with arms), artisans and other «specialists» (quack-doctors, fishermen, seafarers).

Одержано 12.02.84